

АБАЙ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ АБАЯ
ABAI KAZAKH NATIONAL PEDAGOGICAL UNIVERSITY

ХАБАРШЫ

«Филология ғылымдары» сериясы
Серия «Филологические науки»
Series «Philological sciences»
№ 2(72)

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Kazakh National Pedagogical University after Abai

ХАБАРШЫ

«Филология ғылымдары» сериясы
Серия «Филологические науки»
Series «Philological sciences»
№2(72)

Алматы, 2020

ХАБАРИШЫ

«Филология ғылымдары» сериясы,
№2(72), 2020

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады

Бас редактор
п.ғ.д., профессор, академик
Б.Ө. Сманов

Бас редактордың орынбасары
ф.ғ.д., профессор **Б.Әбдіғазилұлы**

Ғылыми редакторлар
ф.ғ.д., проф. **С.Ж. Әбішева,**
ф.ғ.д., проф. **Қ.Ө. Есенова,**
ф.ғ.к. **А.Д. Ибраева**

Редакция алқасы:
ф.ғ.д., проф.

У.М. Бахтиреева (Ресей),
PhD докторы, проф.

И.З. Белобровцева (Эстония),
ф.ғ.д., проф.

Ердоған Алтынқайнак (Түркия),
ф.ғ.д., проф.

А.К. Киклевич (Польша),
ф.ғ.д., проф.

Г.Л. Нефагина (Польша),
магистр, проф.

Нонако Сусуму (Жапония),
п.ғ.д., проф.

Н.И. Ишекеев (Қырғызстан),
ф.ғ.д., проф. **Жан Динжиң** (Қытай),
п.ғ.д., проф. **Чан Дин Лам** (Вьетнам),
PhD доктор **Г.С. Каримова**
(жауапты хатшы)

© Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университеті, 2020

Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат
министрлігінде 2009 жылы мамырдың
8-де тіркелген №10109-Ж

Басуға 21.09.2020 қол қойылды.
Пішімі 60x84 ¹/₈. Көлемі 82.5 е.б.т.
Таралымы 300 дана. Тапсырыс 456.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы

М а з м ұ н ы
С о д е р ж а н и е
C o n t e n t

ТІЛ БІЛІМІ
ЛИНГВИСТИКА
LINGUISTICS

Алдаш А. Қазақ тілі қазіргі жағдайда: қазақ тілін жаңғырту және реформалау.....	11
Aldash A. Kazakh language in modern conditions: modernization and reform of the language.....	
Қосымова Г. Ауызша сөйлеу актісі - күрделі құбылыс.....	17
Kossymova G. Verbal speech act is a complex phenomenon.....	
Құрманбайұлы Ш., Әділов М. Абай шығармаларындағы «тұғын» жұрнақты есімшенің қолданысы.....	21
Kurmanbaiuly S., Adilov M. The use of the sacrament “thugin” in the works of Abai.....	
Күдерінова Қ. Қазақ тіл біліміндегі сөздердің бірге жазылу процесінің зерттелу тарихы.....	34
Kuderinova K. History of studying the process of fused writing words in kazakh linguistics.....	
Сағындыкулы Б., Раева Г. Вариантные слова втюркских языках...	40
Sagyndykuli B., Raeva G. Optional words in Turkish languages.....	
Қапалбек Б. Орта мектептегі қазақ тілі пәнінің бағдарламасын жетілдіру керек.....	46
Kapalbek B. It is necessary to improve the kazakh language program in secondary schools.....	
Кажигалиева Г., Орынханова Г., Каримова Б. Аксиологические ориентиры модернизации общественного сознания в Казахском дискурсе СМИ: лингвокогнитивный аспект.....	50
Kazhigalieva G., Orynkhanova G., Karimova B. Axiological guidelines for the modernization of public consciousness in the Kazakh media discourse: linguistic and cognitive aspect.....	
Әбдуәліұлы Б. Антропонимдік өзек және лексикалық сабақтастық	
Abdualiyuly B. Anthroponymic basis and lexical continuity.....	57
Молдасанов Е. Таңжарық Жолдыұлының шығармаларындағы “концепт” мәселесі, оның ақын шығармаларындағы көрнісі.....	63
Moldasanov E. The problem of "concept" in the works of Tanjaryk Gadioli, it is reflected in the works of the poet.....	
Ильясова Н., Абилдаева А. Сөйлеу мәдениеті: антрополигвистикалық талдау.....	69
Ilyassova N., Abildayeva A. Culture of speech: antropolinguistic analyses.....	
Әміржанова Н. Қазақ грамматологиясының негізгі түсініктері мен параметрлері.....	76
Amirzhanova N. Basic concepts and parameters of Kazakh grammatology.....	
Жиренов С. Қазақ ертегілеріндегі орнитологизмдердің тілдік-танымдық табиғаты.....	84
Zhirenov S. Language and cognitive nature of ornitologism in kazakh tales.....	

Казахский национальный
педагогический университет
имени Абая

ВЕСТНИК

Серия «Филологические науки»,
№2(72), 2020

Выходит с 2000 года.
Периодичность – 4 номера в год

Главный редактор
д.п.н., профессор, академик
Б.У. Сманов

Зам. гл. редактора
д.ф.н., профессор Б.Абдигазизулы

Научные редакторы
д.ф.н., проф. С.Д. Абишева,
д.ф.н., проф. К.О. Есенова,
к.ф.н. А.Д. Ибраева

Редакционная коллегия:
д.ф.н., проф.

У.М. Бахтикиреева (Россия),
доктор Ph(D), проф.

И.З. Белобровцева (Эстония),
д.ф.н., проф.

Ердоган Алтынкаянак (Турция),
д.ф.н., проф.

А.К. Киклевич (Польша),
д.ф.н., проф.

Г.Л. Нефагина (Польша),
магистр, проф.

Нонако Сусуму (Япония),
д.п.н., проф.

Н.И. Ишекеев (Кыргызстан),
д.ф.н., проф. Жан Динжин (Китай),
д.п.н., проф. Чан Дин Лам (Вьетнам),
доктор PhD Г.С. Каримова
(ответ. секретарь)

© Казахский национальный
педагогический университет
имени Абая, 2020

Зарегистрировано в Министерстве
культуры и информации Республики
Казахстан 8 мая 2009 г. №10109-Ж

Подписано в печать 21.09.2020.
Формат 60x84 1/8. Объем 82.5
уч.-изд.л.

Тираж 300 экз. Заказ 456.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат» Казахского
национального педагогического
университета имени Абая

Жиренов С. Қазақ ән мәтіндеріндегі орнитологизмдерге лингвистикалық шолу.....	90
Zhirenov S. Linguistic review of ornithonyms in texts of kazakh songs...	
Орынбаева Д. Материалдық мәдениеттің символдық мәні.....	95
Orynbayeva D. Symbolic significance of material culture.....	
Қосымова Г., Исаханова Қ. “Бабалар сөзіндегі” педагогикалық идеялар (ойлар).....	101
Kossymova G., Issahanova K. Pedagogical ideas (thoughts) in “Babalar sozi (Words of the Ancestors)”.....	
Kulakhmetova M., Tasbolatov O. Sociocultural aspect as a component of foreign language communicative competence	105
Кулахметова М., Тасболатов О. Шет тілінің коммуникативті күзіреттілігінің бөлігі ретіндегі әлеуметтік-мәдени аспект	
Косымова Г., Бурибаева Ж. Мақсат категориясының қазақ тіл біліміндегі көрінісі	112
Kossymova G., Buribayeva Z. Approach to the purpose category in kazakh linguistics	
Алдашева К. Жаңа сөздердің менталды лексикондағы кумуляциясын зерделеу: өзектілік және қажеттілік	117
Aldasheva K. Studying the cumulation of new words in the mental lexicon: relevance and necessity	
Сейітбекова А. Кейбір кірме бірліктердің дыбыстық игерілуі жайында.....	125
Seitbekova A. About phonetic transformations of some borrowed words	
Шакенова М., Ташимханова Д., Баймаханбетов М. Манипулятивный потенциал лексических единиц (на материале казахстанского массмедийного дискурса)	130
Shakenova M., Tashimkhanova D., Baymakhanbetov M. Manipulative potential of lexical units (based on the material of the kazakh mass media discourse)	
Атабаева М., Булекбаева Л., Жылқыбаева А. Ш.Сарыбаев аймақтық лексикадағы тағам атауларының лексика-семантикалық ерекшеліктері жайында	137
Atabayeva M., Bulekbayeva L., Zhilkibayeva A. Sh.Sarybayev on lexico-semantic features of food names in regional vocabulary	
Zhumagulova B., Ershai G. Dialectic interaction of reality and unreality in Peter Ackroyd’s Work “Thames: Sacred river”	143
Жумагулова Б., Ершай Г. Питер Акройдтың “Темза: Қасиетті өзен” шығармасында шынайы және шынайы емес диалектикасының өзара әрекеттесуі	
Ashinova K. The semantic organization of diplomatic terms.....	151
Ашинова К. Дипломатиялық терминдердің семантикалық құрылысы	
Kartbayeva D., Zhambylkyzy M. Derivation and formation features of pharmacological terminology in russian and english languages	156
Картбаева Д., Жамбылқызы М. Фармакологиялық терминологияның ағылшын және орыс тілдерінде туындысы және құрылуының ерекшеліктері	

Карагулова Б. Түркі тілдеріне тән заттық-мәдени атаулардың эволюциясы	161
Karagulova B. Evolution of the real cultural names appropriate of turkic languages	
Мусатаева М., Кожаметова А. Языковые средства и способы реализации аксиологической семантики (на материале казахстанской прессы).....	166
Mussatayeva M., Kozhakhmetova A. Language tools and methods of realization of axiological semantics (on the material of the Kazakhstani press).....	
Бузаубагарова К., Оналбаева Г. Цветообозначения как составляющая языковой картины мира	176
Buzaubagarova K., Onalbayeva G. Color designations as a component of the language picture of the world	
Садуакас Н., Кушкимбаева А., Миров М. Қазақ тілтану парадигмасындағы Қ. Жұбанов еңбектері	183
Saduakas N., Kushkimbayeva A., Mirov M. The works by K.Zhubanov in the kazakh language paradigm	
Roziyeva D., Zhampeis K., Badalova S. Political correctness as a linguistical phenomenon	191
Розиева Д., Жампейіс К., Бадалова С. Саяси құқықтық тілдік феноменон	
Лепесбай Г., Смағұлова Г. Институционалды қарым- қатынастардың ерекшеліктері: әлеуметтік институттар.....	196
Lepesbay G., Smagulova G. Features of institutional relations: social institutions	
Койлыбаева Р., Жунисова М. Отбасы дискурсына тән негізгі белгілер	202
Koilybayeva R., Zhunisova M. The main characteristics of the family discourse	
Набидуллин А. Студенттердің ғылыми-танымдық әлеуетін арттырудағы “Жалпы тіл білімі” пәнінің артықшылықтары мен мүмкіндіктері	206
Nabidullin A. Prospects and opportunities of the discipline “General linguistics” in improving the scientific and cognitive potential of students	
Күзембекова Ж., Ақшөлақова Р. Қазақ тілінің беделі – оның өміршендігінің кепілі	211
Kuzembekova Zh., Aksholakova R. Prestige of the kazakh language – guarantee of its vitality.....	
Меркибаев Т., Нурбаева А. История изучения понятия бинарности в мифологии	217
Merkibayev T., Nurbayeva A. History of studying the concept of binarity in mythology	
Қалибекұлы Т., Райхан Б. Қытай тіл біліміндегі жай сөйлемнің ерекшеліктері	226
Kalibekuly T., Rayikhan B. Features of simple sentences in Chinese language	
Галиева К., Исакова С. Концепт как объект изучения лингвистики	232
Galiyeva K., Isakova S. The concept as the object of study of linguistics	

Mukushev B., Ayazbayeva S. Conditions for the formation of intercultural communication among students of non -linguistic specialties	238
Мүкүшев Б., Аязбаева С. Тілдік емес мамандықтарда білім алушылардың мәдениетаралық қарым-қатынастың қалыптасуының шарттары	
Суамбекова Г., Қасым Б. Қазіргі зерттеу кеңістігіндегі қазақ тілінің етістікті лексикасы	244
Suambekova G., Kasym B. Verbal vocabulary of the kazakh language in the context of modern research	
Оразалиева Э. Тілдік жады – этнотанымдық феномен, ұлағатты жадыгерлік ұғым (Ө. Қайдар еңбектері негізінде)	250
Orazaliyeva E. Language memory - ethnic-cognitive phenomenon, historiographic concept (based on A. Kaidar's works)	
Досова А., Испандиярова А. “Бала” концептісінің тілдегі көрінісі	256
Dossova A., Ispandiyarova A. Thelinguistic aspect of the concept of “child”	
Тулкинбаев Н. Специфика юридического дискурса в практике юриста пенитенциарной системы	263
Tulkinbayev N. Specifics of legal discourse in practice lawyer of the penitentiary system	
Снабекова М. Космонимдік атаулардағы әлемнің тілдік бейнесі мәселесі	269
Snabekova M. The problem of the linguistic picture of the world in nominations of celestial bodies	
ӘДЕБИЕТТАНУ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ LITERATURE	
Акбулатов А., Әбдіғазилы Б. Ғабиден Құлахметтің “Үйірі жоқ көкжал” романы: әлеуметтік-тұрмыстық проблемалар, қылмыс хроникасы	274
Akbulatov A., Abdigaziuly B. Gabiden Kulakhmet's novel "Wolf without a pack": social and domestic problems, chronicle of crimes ...	
Матыжанов К., Даутова Г. Қазақтың отбасылық ғұрып фольклорының этнографиялық байланыстары	278
Matyzhanov K., Dautova G. Ethnographic relations of the kazakh family ritual folklore	
Орынханова Г., Каримова Б., Ибраева Ж. Спор о правде в драме М. Горького “На дне”.....	285
Orynkhanova G., Karimova B., Ibrayeva Zh. Dispute about the truth in M. Gorky's drama “At the bottom”	
Жанбершиева Ұ. Жыраулар – азаттық жаршысы.....	294
Zhanbershieva U. Zhraus-freedom novators	
Тұяқбаев Ғ., Cengel Н.К. Н.Ә. Назарбаевтың “Тәуелсіздік дәуірі” еңбегінің жанрлық ерекшелігі және тарихи маңызы	300
Tuyakbaev G., Cengel H.K. Genre feature and historical significance of N.A. Nazarbayev’s work “The epoch of Independence”	
Тұяқбаев Ғ., Өтегенова А. Мұқағали Мақатаев күнделіктеріндегі көңіл-күй сезімдері	305
Tuyakbaev G., Utegenova A. Feelings expressed by M.Makatayev in his diary entries	

әрекеттерін көркемдік деңгейде суреттей білген. Романның алғашқы тарауындағы түз тағысының заңдылығындағы көркем суреттер екінші, үшінші бөлімде адамдар тағдырына ұласқанын, табиғи жымдасқан авторлық идеяның астарындағы адами құндылықтардың, қоғамдық құбылыстағы адами қатынастың өзгеруге сипат алған жайларынан хабар береді, авторлық тұрғыдан ой түйеді. «Бөрі бауыр дүние» деген тараудағы түз тағысы қасқырлардың болмысымен, ұрпағы үшін отқа да, суға да түскен адамдардың, байлық үшін, билік-мансап үшін арын сатып, бәрін жоюға даяр аш көзділіктің кең етек алуы романның негізгі тақырыптық өзегіне айналған. Бірақ қылмыстық әлемнің китұрқы әрекеттермен, жең ұшынан жалғасқан сыбайластықпен жүзеге асуы қоғамдық дерт екенін автор бүгінгі өмір ақиқаты ретінде танып түйіндейді. Саяси көрдің мағынасын ашуға тырысады. Романдағы Қаһарман Қуанышбаев, Мақат Назарұлы, Михаил Иманбаев, Жұман Ақбергенов, Хан, Әкей, Саңлақ, Сұлтандардың образы типтендірілген бүгінгі қоғамдық ортадағы көзге көрінбесе де, ортамызда жүрген жандар. Теңіз Медетов сынды өмірден өзінің орнын таба алмай жүргендер қаншама? Балтаескен Халықов сынды күрескер қайраткерлер саусақпен санарлық.

Бұл туралы Ғалым Ж.Дәдебаев: «Ғабиден Құлахметтің – «Үйірі жоқ көкжал» романы бүгінгі күннің шындық оқиғаларына негізделген. Өмірдің түрлі саласында әрекет жасап жүрген алаяқтар, алдампаздар, жемқорлар бейнесі, оларға қарсы күресуші жекелеген адамдардың тұлғасы көркемдік шарттарына сай жасалған. Адамдар арасындағы тартыс негізінде, шаруашылық, өндіріс немесе адамгершілік мәселелері емес, пайда табуға ұмтылған, уақытын, қажыр-қайратын, ақылын тек қана соған арнаған жаңа тұрпаттағы адамдардың бүлдіруші, бұзушы әрекеттерінен тамыр тартады. Бұл жолда олардың басты кәсібі адамдарды алдап-арбау, тонау, қорқытып-үркіту, өлтіріп жіберу. Қоғамның ортасында ойран салып жүрген осындай іскер тұлғалардың ойы мен ісі, іші мен тысы шынайы суреттеледі. Бұларға қарсы білек сыбанып, күреске шығатын ұжымдық күш жоқ, жекелеген жүрек жұтқан тұлғалар ғана бар. Сондай жүрек жұтқандардың дара өкілі – Балтаескен образы Ғ.Құлахметтің елеулі табысы. Оны жасауда жазушы шартты тәсілдерді пайдаланған. Қаптаған қылмыстыларға қарсы үйірі жоқ көкжалдай дара шауып жеңіске жетуі Балтаескен образында шартты белгілердің барын көрсететіні рас. Сөйте тұра бұл образ жазушының айтарлықтай көркемдік жетістігі екені анық»[3,462],- деп баға береді

Иә, автор геройлық образды суреттеуде көркем шарттылыққа көп иек артқан, сондай-ақ адамдық негіздегі ішкі рухани жандүниесін де ашуды мақсат тұтқаны байқалады. Автор романды қылмыстық әлемді жеңіп шыққан геройлық образ деңгейіне жеткізгенімен, әрине, Балтаескен образын шынайылық негізде суреттеуді де ұмыт қалдырмайды, олай болмағанда, оқиға сюжеттеріндегі адам образының бейнеленуі де сенімсіз болар еді. Автордың Балтаескеннің де адами болмысын ашып суреттеуге тырысқаны романның түйінінен байқалады. Қылмыстық әлеммен күрестің бітпейтін шырғалаңын автор шынайылықпен бейнелеуге тырысады. «Алтын көрсе, періште жолдан таяды» дегеннің мысалы Михаил Иманбаевтың тағдыры арқылы ашып көрсетілген. Кеңестік кезеңдегі құпия қызметте болған Балтаескен Халықовтың лақап аты «Вожақтың» уақытпен ымыраласуы, күні өткен кеңестік кезеңмен келмеске кеткен уақытты да аңғартады.

Романда авторлық қолданысқа тән, оккозианолизмдер қазіргі заманға лайық тіркесті сөздер, мақал-мәтелдер жиі ұшырасады. Атап айтар болсақ, «Қалталы адам – қанатты құс», «Күннің бетіне күле қарасаң, дамбагына жамау сұрайды», «Ақпаса су сасиды, ойламаса ми сасиды», «Қараңғылықта көз емес, құлақ ізшіл», «Иесіз үйдің иті осырақ», саяси көр т.б [43].

Қорытынды. Қазақ романдарында тәуелсіздік жылдар прозасы типологиялық тұрғыдан дәстүр жалғастығын сақтағанымен, кейбір жаңашылдық тұстары ерекше байқалды. Тәуелсіздіктің алғашқы он жылдығында жарық көрген романдар негізінен тарихи бағытта болғанын атап өтуіміз керек. Бұлай болу заңды құбылыс еді. Бірақ қаламгерлер тек тарихи кезеңдерді, тарихи тұлғаларды ғана ұлықтады деген ой тұмауы керек. Сондай-ақ заманауи проблемалардың да әдебиеттегі көркемдік деңгейде көтерілуіне үлес қосты. Соның бірі Ғ.Құлахметтің «Үйірі жоқ көкжал» романы – 80-90-жылдардағы әлеуметтік-тұрмыстық проблемаларды, қылмыс хроникасын өзінің қанық бояуымен аша білген жанрлық ізденістегі туынды. Қаламгер тарихи кезеңдегі қазақтың ауыр тұрмыс-тіршілігін, ауытпалықтың қасіретін жаза отырып, тәуелсіздік сынды баға жетпес көктен тілеген ата-бабаларымыздың арман-мұратының маңызын ұлықтауды, «Мәңгілік Ел» идеясын жарқырата көрсетуді нысана тұтты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Ұлттық әдебиет және еліміздің зияткерлік әлеуеті (Тәуелсіздік дәуіріндегі проза): Ұжымдық монография. – Алматы: «Print express», 2017. – 492 бет.
- 2 Ақыш Н.Б. Замана рухы. Әдеби зерттеулер мен сын мақалалар. – Алматы, 2013. – 295 б.
- 3 Қазақ романы: өткені мен бүгіні: Ұжымдық монография. – Алматы: «Алматы баспа үйі», 2009. – 644 бет.
- 4 Құлахмет Ф. Үйірі жоқ көкжал. Роман. – Алматы: Өнер. – 240 б.

МРНТИ 16.21.37

Матыжанов К.,¹ Даутова Г.²

^{1,2} М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚТЫҢ ОТБАСЫЛЫҚ ҒҰРЫП ФОЛЬКЛОРЫНЫҢ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАРЫ

Аңдатпа

Мақалада отбасылық ғұрып фольклорының этнографиямен байланысы қарастырылады. Ғұрыптық фольклордың этнографиямен жымдаса өріліп жатқан аса күрделі байланысты екендігі мәлім мәселе. Ең алдымен, көзге ұратыны олардың шығу тегі мен атқаратын қызметтеріндегі ортақтастықтар. Бұл әрине, сырттай қарағанда-ақ байқалатын байланыстар. Ал оған тереңдей үңілсек, шырша-шату байланысқан сан қырлы, аса күрделі тамырластықты көреміз. Түптеп келгенде, ғұрыптық шығармалардың құрылымы, шындықты бейнелеудегі тәсілдері, мазмұны, сюжеттік желілері, мотивтер жиынтығы, былайша айтқанда, бүкіл поэтикалық құрылым жүйесі ғұрыппенен індетте зерттеуді қажетсінетін етене байланыста, бірақ ол байланыстардың ғұрыптық мазмұнды беруде өзіндік қарым-қатынас заңдылықтары бар. Біздің мақсатымыз сол заңдылықтар жолына барлау жасау болып табылады. Әлемдік фольклортану ғылымында «ортақ тұстар» деп аталып кеткен мұндай параллелдер формулалар түрінде әртүрлі жанрларда үздіксіз қайталанып отырады. Мұның өзі фольклор поэтикасын зерттеудегі аса маңызды элемент болып табылады. Ол, әсіресе, этнографиялық, фольклорлық материалдар арқылы ежелгі дүниетаным, мифологиялық сана іздерін зерттеуге кең жол ашады.

Түйін сөздер: әлемдік фольклор, этнография, типологиялық байланыс, мифология, сюжеттік желілер

Matyzhanov K.,¹ Dautova G.²

^{1,2} M.O.Auezov Institute of Literature and Art,
Almaty, Kazakhstan

ETHNOGRAPHIC RELATIONS OF THE KAZAKH FAMILY RITUAL FOLKLORE

Abstract

The article deals with the connection of family folklore with Ethnography. It is well known that ritual folklore is closely related to Ethnography. First of all, it is the common features in their origin and functions that stand out. These are, of course, visible connections. And if we go deeper, we will see a multi-faceted, very complex root system. After all, the structure of ritual works, methods of depicting reality, content, plot lines, sets of motives, so to speak, the entire system of poetic structure is inextricably linked to the study of rituals, but these relationships have their own laws of relativity. The purpose of this article is to explore these paths. Such Parallels, which in the world of folklore are called "common places", are constantly repeated in different genres in the form of formulas. This is a very important element in the study of folk poetics. This opens up wide opportunities for studying traces of the ancient worldview and mythological consciousness, especially with the help of ethnographic and folklore materials.

Keywords: world folklore, ethnography, typological connection, mythology, plot

Матыжанов К.,¹ Даутова Г.²

^{1,2} Институт Литературы и искусства имени М. О. Ауэзова,
Алматы, Казахстан

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ СВЯЗИ КАЗАХСКОГО СЕМЕЙНОГО ФОЛЬКЛОРА

Аннотация

В статье рассматривается связь семейного фольклора с этнографией. Общеизвестно, что ритуальный фольклор тесно связан этнографией. Прежде всего, это общие черты в их происхождении и функциях, которые выделяются. Это, конечно, видимые связи. И если мы углубимся, то увидим многогранную, очень сложную корневую систему. В конце концов, структура ритуальных произведений, методы изображения действительности, содержание, сюжетные линии, наборы мотивов, так сказать, вся система поэтической структуры неразрывно связана с изучением ритуалов, но эти отношения имеют свои собственные законы относительности. Цель статьи исследовать эти пути. Такие параллели, которые в мире фольклора называют «общие места», постоянно повторяются в разных жанрах в виде формул. Это очень важный элемент в изучении народной поэтики. Это открывает широкие возможности для изучения следов древнего мировоззрения, мифологического сознания, особенно с помощью этнографических и фольклорных материалов.

Ключевые слова: мировой фольклор, этнография, типологическая связь, мифология, сюжет

Кіріспе. Фольклорлық шығармалар ғұрыптың сөзбен жасалған көшірмесі немесе ғұрыпты сөзбен демеп отыратын қосалқы дүние сияқты көрінетіні бар. Ал шын мәнінде фольклорлық шығармалар ғұрыпты әншейін демеуші немесе оны сөзбен өрнектеп жеткізуші емес, ол сол ғұрыпты атқаруға белсенді қатысатын және оның мазмұндық өзегін өзінің шартты тілімен, өзіндік заңдылықтарымен жеткізетін ерек құбылыс. Сондықтан ғұрып пен фольклор мазмұны үнемі сәйкес келе бермейді. Сонымен қатар, фольклор ғұрыптан ірге ажыратқан сайын оның көркемдік сипаты басым болады да, ғұрыптан айырмашылығы алшақтап түседі. Сондықтан ондағы кейбір мотивтер, сюжеттер мен образдар алғашқы мифтік немесе ғұрыптық тегін ұзақ сақтаса, енді бірлері ұшығын ұстатпайтындай күрделі өзгерістерге ұшырайды. Бір сөзбен айтқанда, шығу тегі, атқаратын қызметі, мазмұн-мәні мен бүкіл образдық жүйесімен халық тұрмысына сіңісті ғұрыптық фольклордың этнографиялық өзара байланыстары – халық шығармашылығының жанрлық тұрғыдан қалыптасуына, сюжет құрау, образдық жүйесін жасақтауда аса маңызды рөл ойнайды. Сондықтан фольклор поэтикасын саралауда оның этнографиялық байланыстар типологиясын зерттеудің маңызы шексіз және оны жүргізудің жолдары да сан алуан.

Әдістеме. Қазір ғылым бұл аса күрделі мәселені жалпылама қарастырудан гөрі нақты байланыстарды, мәселен – әртүрлі жанрларға жататын шығармалардың сюжеттерін, мотивтерді, бейнелеу жүйесінің жекелеген элементтерін – этнографиялық параллелдерімен өзара тереңдей салыстыра зерттеуге ден қоюда. Олардың өзін туысқан халықтар мұралары арасындағы ортақтастықтың кең өрісінен емес, бір халық фольклорының ішкі сипаттары аясында қарастыруға немесе фольклор мен ғұрып, рәсім арасындағы типологиялық байланыстарды ашуға назар аударуда. Фольклорлық шығармаларды тек сөз өнері ғана емес, этнология ғылымының шегінде қарастыру әлемдік фольклортану ғылымында орныққан үрдіс. Демек, отбасылық ғұрып фольклорын ғұрып пен мифтік дүниетаным арнасымен астастыра зерттеу дәстүрлі мәдениеттің тұңғық сырын кеңірек, жан-жақты ашуға мүмкіндік туғызады.

Қазақ фольклортану ғылымында этнографиялық материалдар фольклорлық шығармалардың қандай жағдайда орындалатынын, атқаратын қызметі мен мазмұндық мәнін ашуға байланысты қосымша материалдар ретінде сипаттамалық тұрғыдан зерделеніп келеді. Ал шындығына келгенде «фольклор мен этнографиялық байланыстар типологиясы» (Путилов Б.Н.) аса күрделі де, көп сатылы ғылыми мәселе. Сондықтан да ол әлемдік ғылымда фольклортану мен этнология ғылымдарының шегінде өріс ашып, өзінше өзекті ғылыми арна түзіп көптен сөз болып келеді.

Типологиялық зерттеулердің түп тамыры айналып келгенде, салыстырмалы-тарихи зерттеуден бастау алады. Ал салыстыра зерттеу - кез келген ғылымның ежелден қолданып келе жатқан басты тәсілдерінің бірі. Сондықтан да тарихи-салыстыру әдісі ғылым тарихында мына уақыттан басталады деп жіп тағу қиын. Мәселе, сол әдісті қолдану әдістемесінің белгілі ғылыми объектінің ерекшелігіне орай жүйеленіп, арнайы мақсатта, арналы бағытта қолданылып, қалыпқа түсуінде.

Нәтижелер. Фольклордың этнографиялық байланыстарын синкреттілік табиғатымен тарихи типологиялық тұрғыдан саралаған К.В. Чистов оны ауқымды-ауқымды үш сатыда қарастыру керектігін ескертеді. Оның алғашқысы фольклордың архаикалық кезеңі. Бұл сатыда фольклор этностың бүкіл мәдени кешенімен кіріккен біртұтас сипатта болады, бұл кезеңде оның көркемдік мәнінен мәдени қос тінділік (культурный дуализм) сипат өріс алады, яғни фольклор табиғатында практикалық мәнмен қоса өнерге тән көркемдік сипаттар қоса өріс ашып, қатар дамиды. Мәдени қос тінділік сатысының орынын, урбандалу дәуірі басады. Бұл сатыда өнердің барлық түрі қарыштап дамиды, фольклор солардың дамуына басты тиянақ ретінде өмір сүреді, бірақ жоғалып кетпейді [1,30]. Бұл – фольклордың этнографиялық байланыстарын диахрондық зерттеуде есте ұстайтын жалпы сипаттар. Сонымен қоса бұл құбылысты синхрондық тұрғыдан зерттеудің де өзіндік ерекшеліктері бар.

Мәселеге осы тұрғыдан келгенде, қазақ фольклорының бүгінгі ахуалының үшінші сатыда тұрғаны анық. Дегенмен типологиялық саралау кезінде фольклорлық шығармалардың қай кезеңде жиналып, хатқа түскенін де есте нық ұстау қажет. Біз қарастырмақ болып отырған қазақ отбасылық ғұрып фольклоры үлгерінің басым көпшілігі XIX ғасырдың орта шенімен XX ғасыр басында хатқа түскен. Оның үстіне бұл жанрдың халық тұрмыс-тіршілігімен етене байланысып жатқан өзіндік ерекшелігі тағы бар.

Біз алдымызда талай шиырға айналған бұл сұрлеуден аяғымызды тарта отырып, аталмыш проблеманың басқаша қырын сөз етуді мұрат тұттық. Ол әртүрлі жанрлық түрлердегі мотивтер мен сюжеттерді, бейнелеу жүйесін бір-бірімен және соған тете этнографиялық (мифтік, ғұрыптық, рәсімдік) материалдармен өзара іштей салыстыра отырып типтік жағдайлардың шығу, даму жолдарына барлау жасау. Отбасылық ғұрып фольклоры бұл тұрғыда әлі арнайы зерттеу нысанасына іліне қоймаған тың дүние.

Көне түркі ескерткіштеріндегі жазба нұсқаларды қазақ жоқтау жырларының тасқа таңбаланған алғашқы үлгілері дегенге бой ұсынсақ, қазақ отбасылық ғұрып фольклоры тарихының тым тереңнен тамыр созатынына күмән жоқ. Фольклордың тарихи поэтикасының тегі тереңдей барып әрқашанда ғұрып пен мифке сарқады. Ғұрып мен мифтің қайсысының алғашқы екендігі жөнінде әлемдік ғылымда тай-талас пікір көп, қалай дегенде де бір-бірінен ажыратып қараудың өзі қиынға соғатын осы екі құбылысты да ғұрыптық фольклорды зерттеуде айналып өтуге болмайтыны айдан анық.

Дамудың алғашқы сатысында тұрған халықтар фольклорын ұзақ жылдар салыстыра зерттеудің нәтижесі отбасылық ғұрып кешенінің бірден қалыптаспағандығын көрсетіп отыр. Сөз жоқ, ең алдымен өлімге байланысты ғұрыптар бұрын пайда болады. Ал туу немесе үйлену ғұрыптары кешірек қалыптасады. Мәселен, көптеген тайпаларда, «инициация» (балиғатқа толуға байланысты рәсімдер) институты ерте дәуірлерде көпшілік халықтарда үйлену салтының ролін атқарып келсе, халықаралық куада (ерінің әйелімен бірге толғатқаны сияқты әрекеттер жасауы) құбылысы туу туралы салттардың орнына жүріп келген. Осылайша қалыптасқан отбасылық салттар бірте-бірте бір циклге кірігеді. Отбасылық ғұрыптың бір циклге шоғырлануы оған тиянақ болатын қоғамдық-психологиялық негіздің әбден пісіп жетілген кезіне және циклге кіретін ырымдар халықтық сипат алып, толық ғұрыптық дәрежеге ие болған уақытына дөп келеді.

Тарихи дамудың бұдан бергі кезеңінде қоғамдық-психологиялық негіз бұзылады да, тұтас цикл, үш салаға ыдырап, әр саланың өзіне тән ғұрыптары қалыптасады. Әрине, белгілі уақытқа дейін бұл форма дәстүрлі екпінмен өз тұтастығын сақтауы мүмкін, бірақ ол ұзаққа бармайды. Жеке ғұрыптық ырымдар циклден бөлініп шыға береді. Бірақ ғұрыптың бір ерекшелігі сонда, ол өзінің негізгі мазмұнын жоғалтқанмен де, алғашқы сипатының белгілерін ұзақ сақтайды. Өзінің бір циклден тараған тек тамырын біржола өшіріп жібермейді. Оған үш саладағы – туу-ер-жету-өлім жөнелтуге байланысты ғұрыптық фольклор материалдарын салыстыра отырып, көз жеткізуге болады. Мұның өзі сонау есте жоқ ескі замандағы біртұтас көне ұғым-түсініктердің, дүниетанымының сырына жетелейтін жіптің ұшығы болып табылады. Бірақ олардың бір-бірімен арақатынасы, тонның ішкі бауындай араласып жатқан өзара тамырлас жүйесінің ұлттық тұтас дүниетанымды танытатын астарлы әлеміне қазақ фольклортану ғылымында әлі жете назар аударыла қойған жоқ.

Талқылау. Ғұрып фольклорының жанрлық түрлерінің қай-қайсысы болмасын халықтың тұрмыс-салтымен біте қайнасқан қамшының өріміндей кіріккен тұтас дүние. Сонымен қоса, фольклор тұрмыстық ғұрыпты қолдап, демеп отыратын қосалқы дүние ғана емес, ол сол тұрмыстық ғұрыптың ішкі ділін сөз өрнегіне көшірген, халық дүниетанымын бойына сіңіріп, көркем форма иеленген, дами келе ғұрыпсыз да өмір сүре алатын сатыға көтерілген эстетикалық категория. Дей

тұрғанмен де, оның мән-мазмұнын этнографиялық материалдарсыз тереңдей барлау мүмкін емес. Сондықтан да арғы Махмұт Қашқаридың «Дивани Лұғат-ат түрік» кітабынан (ХІ ғ.) бастап, кешегі Гродековтың «Сырдария облысының қырғыздары (қазақтары – автор) мен қара қырғыздары» атты (ХІХ ғ.) тұрмыс-салттық деректерге аса бай энциклопедиялық еңбектерге дейін этнография мен фольклорлық материалдардың ара жігі ажыратылмаған.

Егер қазақ отбасылық ғұрып фольклорын тұтас құбылыс ретінде қарап ішкі салалық ғұрыптарды бір-бірімен шендестіре отырып этнографиялық материалдармен байланыстыра зерттесе, өзара іштей тіндесіп жатқан ежелгі дүниетанымның болмыс-бітімін бағамдау қиын емес. Мәселен, сәбиді қырқынан шығару, жұбайлардың қырық күн тойын жасау («отыз күн ойын, қырық күн тойы» дегендей), өлген адамның қырқын беру. Осы үш ғұрыпты байланыстырып тұрған тек «қырық» саны ғана ма, олардың ішкі мағыналық байланыстарында қандай сыр бар?

Түптей қарасақ, мұндай параллельдердің шексіз жалғаса беретінін көреміз. Әсіресе, қыз ұзату мен өлім жөнелтуге, ас беруге байланысты ғұрыптарда ұқсастықтар өте көп. Тіпті, ас беру мен тойда ойналатын ойындар мен жөн-жосықтарда айырмашылықтар аз. Мәселен, тойға да, асқа да айтып сойылатын мал. Асқа да, тойда да арнайы дайындалатын кәделі астар. Тойдың да, астың да «жер ошақ» қозудан басталып, алқалы мәжіліс, сауық-сайран, ән-күй, айтыс, жамбы ату, балуан күрес, бәйгемен аяқталатын ойын-сауықтар легі екеуінде де қайталанатын. Әрине, той мен асқа ғана тән кейбір рәсімдік ойындар жоқ емес. Мәселен, «қыз қуу» үйлену тойына тән болса, «аламан бәйге» негізінен ас беруге тән ойындар. Бұл той мен ас беру салтындағы жалпылама ортақтастықтар. Бұл ұқсастықтардан де екі рәсімнің ортақ тамырластығын аңғаруға болады. Ал қыз ұзату мен өлікті жөнелтуге байланысты рәсімдерді тәптіштей салыстырсақ, ондай ортақ туыстарды» (общие места) тіптен малынан табуға болады.

Нақтылай, таратыңқырап айтсақ, ұзатылатын қыз оң жақта шымылдық ішінде отырады, мәйіт те оң жаққа қойылып, шымылдықпен бүркеледі. Қызға да үйден шығарда арнайы киім кигізеді, өлік те кебінделеді. Ұзатылған қыз «сыңсу» айтып зарланса, өлікке «жоқтау» айтылады. Ұзатылатын қызға арнайы «отау» тігілсе, өлген адамға мола тұрғызылады. Ұзатылған қызды арнайы әбзелденген атқа мінгізіп шығарып салса, өлген дамның (ер адам) атын тұлдап, асына сояды, тіпті ертеректе өлген адамды ат-әбзелімен қоса жерлеген. Өлген адамды ақ киізге, кілемге орап шығарса, ертеде келінді де үйге ақ киізге, кілемге салып көтеріп әкелген. Келін бір жылдан соң сәукелесінен бастап үйінен киіп келген киімдерін шешіп, келіншек киімін (кимешек, жаулық т.т) кесе, бір жылдан соң өлген адамның қара туы жығылып, тұлдаған киімдері таратылып (ертеде өлген адамның киімін «тұлдап» төрге қою салты болған) тұл аты сойылып, ас беріледі.

Егер ежелгі өлік жөнелту салтына назар аударсақ, өлген адамға арнайы киім киіндіріп, тіпті, әйелімен, қызметкерлерімен, ас-су, қару-жарақ, ат-әбзелімен жерлеген. Археологиялық қазбалардан сәукелесімен жерленген әйел мүрделері де табылу үстінде[2, 120] ал, оның жұрнақтарын өлген адамды тұлдау (ертеде қаза болған адамның киімдерін жүктің үстіне киіндіріп отырғызып қойған, көшкенде тұл атын әбзелдеп, тымағын ердің басына кигізіп, шапанын жауып алып жүретін болған) салтынан көреміз. Ежелгі скиф, сақ дәуіріндегі обалардан табылған жәдігерліктердің барлығы да өлікті алдын ала тігілген арнайы киіммен жерлегендігін дәлелдейді. Скифтердегі мұндай жерлеу салтын Геродот былай баяндайды: «Когда у скифов умирает царь, то там вырывают большую четырехугольную яму. Приготовив яму, тело поднимают на телегу, покрывают воском; потом разрезают желудок покойного; затем очищают его и наполняют толченным кипером, благовониями и семенами селерея и аниса. Потом желудок снова зашивают и везут на телеге к другому племени. Жители каждой области, куда привозят тело царя, при этом поступают так же, как и царские скифы. Они отрезают кусок своего уха, обстригают в кружок волосы на голове, делают кругом надрез на руке, расцарапывают лоб и нос и прокалывают левую руку стрелами. Затем отсюда везут покойника на повозке в другую область своего царства. Сопровождают тела те, к кому было оно привезено раньше. После объезда в их областей они снова прибывают в Герры к племенам, живущим в самых отдаленных пределах страны, и к царским могилам. Там тело на соломенных подстилках опускают в могилу, по обеим сторонам втыкают в землю копыя, а сверху настилают доски и покрывают их камышовыми циновками. В остальном обширном пространстве могилы погребают одну из наложниц царя, предварительно задушив ее, а также виногерепия повара, конюха, телохранителя, вестника, коней, первенцев всяких других домашних животных, а также кладут золотые чаши» [3,204]. Ежелгі скифтердің бұл жерлеу ғұрпының Алтайда жүргізілген археологиялық қазбалардан (М. Берел қорғаны. Ашқан археолог З. Самашев) табылған жәдігерліктермен сәйкес келеді. Сондай-

ақ ондағы рәсімдер жаңғырығын қазақтың дәстүрлі ғұрыптарынан да табамыз. Мәселен, патша өлген кезде оның басыбайлы адамдарының құлағын, мұрынын тұлымын кесу сияқты салттар қазақ фольклорындағы «құлағын кесіп құнтитып, мұрын кесіп шұнтитын» құлдыққа салды, немесе «Айдарлынды құл етті, тұлымдынды күн» етті деген сияқты тіркестерді еске салады. Яғни, Патша қарауындағы адамдар өзінің оған берілгендігін осылай дәлелдеген. Ал өлген адамды жоқтау кезінде, әсіресе, әйелдердің шашын жайып, өз бетіне жара салу, өзін-өзі сабалау, жаралау салты қазақтар арасында күні кешеге дейін болған.

Қара бір шашым жаяйын,

Жаяйын да жылайын.

Қыналы бармақ, он саусақ,

Ақша бетті ояйын, -

деп келетін жоқтау мәтіні соның дәлелі.

Ал өлген қағанды бальзамдап, иелігіндегі елді аралату да қызық дәстүр. Бұл қырық күнге созылған [3,208]. Қазақтың өлік жөнелту салтында бұл рәсім сақталмағанмен, қырық күн шырақ жағып, қыркын беріп, артын күту салты бар. Бір қызығы ел аралап қоштасу салты «Қыз ұзату» ғұрпында сақталған. Ертеде ұзатылатын қыз ауыл-аймақты аралап, танысып қоштасатын болған. Дәстүр бойынша мұндай танысу-қоштасу салты бірнеше күнге созылған. Бәлкім, қырық күн болуы да мүмкін. Қыз өзінің ет жақын туыстарын аралап, қона-түне жататын болған. Мұндайда қыз келген ауылда ойын-сауық ұйымдастырылып, қызға сый-сияпат көрсетіледі. Соңында туыстары жұбату айтып қызды шығарып салатын болған.

Сондай-ақ, Геродот мағлұматындағы көңіл аударарлық бір дерек. Патшамен бірге әйелін бірге көмуі. Геродат оны тұтқын-күн (наложница) деп сипаттайды. Бірақ оны басқа қызметкерлерден бөле-жара көрсетеді. Егер қадым заманғы дәстүрге сүйенсек, патша жорықтан түскен қыздарды (көбіне, өзі сияқты патшаның қызын) әйел етіп алатын болған. Ол салт қазақ даласында күні кешеге дейін сақталған (қазақ хандары әйелдерінің көбі қалмақ қыздары). Батырлар жырынан бастап, М. Жұмабаевтың «Батыр Баян», Қ. Аманжоловтың «Құралай сұлу» дастандарының сюжеттеріне де осы дәстүр арқау болған) Демек, ертедегі дәстүр бойынша өлген патшамен қоса әйелін қоса көметін болған. Оны археологиялық қазбалар да дәлелдеп жүр. Бірақ табылымдардан кездесетін ер жанындағы әйел мәйітін ғалымдардың көбі Геродот жазғандағыдай ханның немесе батырдың қызметшісі, күні дегенге келтіріп жүр. Мәселен, С.А. Плетнева көне түркілердің жерлеу салты жөнінде айта келіп, олар ер адамның бала-шағасы мен мол мүлкіне ие болып қалатын мұрагер әйелін (бәйбішесін) емес, күн-қызметшісін өлтіріп бірге көметін болған деген ой айтады. «В целом парные погребения весьма напоминают одиночные захоронения воинов, потому что женщина положена в камеру умершего мужчины в качестве его имущества так же, как вещи или лошадь. Эти погребения были не семейными склепами, а захоронениями богатых воинов со всем необходимым, что может понадобиться в загробной жизни», [4, 204]- деп жазуы сондықтан. Бұл пікірді Хорезм экспедициясын зерттеуші А.М. Итина: «Даже в тех случаях, когда в качестве жертвы упоминается якобы жена покойного, мы в действительности имеем дело с его рабыней, часто рабыней-наложницей»[5, 68], - деп костаі түседі. Ал ежелгі дәуірдегі, әсіресе, хандар мен бекзадалардың отбасылық өміріне үңілсек, оның қалың беріп, құда болысып, «құйрық-бауыр жесіп» алған бәйбішесінен кейінгі әйелдерінің қайсысының онымен о дүниеге бірге аттанатын «наложница» болатынына жіп таға қою қиын. Тіпті, кешегі Абылай ханның өзінде жиырмаға жуық әйел болғанның жазып жүр. Ал күндері мен кәнізәктарын санаған адам болмаған. Сондықтан жауынгермен бірге кімді қойғаны бір тәңірге ғана аян. Ал біз үшін мәндісі – ертедегі дәстүрде өлген ермен бірге, көп жағдайда қағандар мен тайпа көсемдерінің жанына оның асыл мүлкімен қоса әйелді де жерлейтін салтық болғандығы. Міне, осы дәстүр жалпы, қызды ұзату салтын, өлімді жөнелту салтымен теңестіре қарауға себеп болған жағдайдың бірі болуы кәдік. Мүмкін ол патшаның аса ерлікпен қол жеткізген әйелі болуы мүмкін. Батырлар жырындағы жиі кездесетін мотивтің бірі – батырдың өз жарын ұзақ іздеп, ерлікпен қолға қондыруы емес пе? Қалай дегенде көшпелілер жақыннан қыз алмаған. Көрші хандықпен, бөтен тайпамен құда болу - ежелгі салт. Оның ішінде жаугершілік жолмен үйлену, тұтқын қыздарды олжалау («Олжа қатын») дәстүрі де жиі кездескен.

Өлген адамды тірі күніндегі барлық жарағымен жерлеу – оған о дүниеге барғанда қажетіне жарайды деген түсініктен туған. Оған дәлел ретінде Есік қорғанынан табылған «Алтын адам», Қарғалыдан табылған әйел тәжі (шекелік), немесе Берел мен Атыраудан табылған ежелгі адамдардың жерлеу рәсімдері сияқты көптеген мысалдар келтіруге болады. Мұндай рәсімдердің қалдықтарын

бүгінгі жерлеу рәсімдерінен де көруге болады... Ал киім кигізудің арнайы жол-жоралғы арқылы атқарылатын киелі рәсім екендігін балаларға қатысты ғұрыптардан да көреміз.

Көне ұғым бойынша өлген адамның рухы түрлі кедергілерден өтіп, басқа дүниеге жеткен соң, ол жақта да жер бетіндегідей тірлік кешеді. Сондықтан оған ас-су да, киім-кешек те, ат-әбзел де, ер адам болса қару-жарақ, әйел болса, тұрмыстық бұйымдар қажет. Яғни, ежелгі дүниетаным бойынша өлім – бір әлемнен екінші әлемге ауысудағы - өтпелі кезең. Міне осы өтпелі кезең дәстүрлі дүниетанымды жол, сапар бейнесі арқылы көрініс береді. Халық ұғымында өмірдің өзі ұзақ сапар ретінде танылады. Қасым Аманжоловтың «Қай жерде үзіледі қайран сапар» деп жырлауының да түп негізі осы дүниетанымда жатыр.

Өлікті жөнелту ғұрпында өлген адамды сапарға аттандыратындай етіп дайындаудан басталып, оның - үшін, жетісін, қырқын, ең сонында асын беруге дейінгі ғұрыптар кешенінің барлығынан осы дүниетаным көрініс береді. Өлген адамның о дүниеге ұзақ сапар шегіп баратындығы миф, ежелгі аңыз, ертегілерде де бейнеленген. Өлген адам жанының екі дүние аралығын кезіп жүретіндігі жөніндегі ежелгі наным-сенім Ш. Уәлиханов жазып қалдырған «Өлі мен тірінің» достығы ертегісінен анық көрінеді (Бұл жөнінде С. Қасқабасов еңбектерінде тереңірек жазылған) [6, 123].

Қазақ фольклорындағы «жол» мотиві қыз ұзату салтында айқын сақталған. Тіпті «ұзату» сөзінің өзі «сапар» сөзімен төркіндес. Әрине, көшпелі қоғамда ұзатылған қыздың ұзақ сапар шегетіні заңды құбылыс. Мәселе, оның арнайы рәсіммен атап өтілуінде. Ең алдымен ұзатылатын қызды сапарға дайындайды, қыз киімі мен жасау-жабдығын былай қойғанда, қызға арнап ат әбзелдерін күмістеген ер тоқымнан бастап, қыз ұстайтын қамшысына дейін. Сонымен бірге, қыз мінетін ат та (көбіне жорға) алдын ала таңдалады. Кейінгі кезде (XIX ғасырдың екінші жартысы, XX ғасырдың басы) аса ауқатты адамдар қыздарын күймемен, пәуескемен ұзататын болған. Қыздың жанына шешесі бастаған құрбы-құрдастарынан нөкер ереді. Тіпті, «қызды ұзату» деген сөздің өзі сапарды меңзеп тұр.

Дәстүрлі дүниетанымда өлген адам мәйіті таза емес, сонысымен де ол үрейлі, әрі киелі сондықтан оны оң жаққа салып, шымылдық құрып, қоршаған ортадан аулақтайды. Бұл ғұрып қызды ұзатуда да қайталанатын. Сыңсу айтып отырған қыздың:

Шымылдық құрдым оң жаққа,

Шыбыным ұшты сол жақтан,-

Дейтіні де сондықтан. Қызды тек шымылдық ішіне ғана отырғызып қоймайды, оның бетін ақ желекпен бүркейді. Өлімнің бетін де ақпен бүркейтіні белгілі. Қазақтың «ару» сөзі мен «арулау» сөзі де осы ырыммен төркіндес болуы керек. Жалпы көне дүниетаным бойынша ақ түс белгілі дәрежеде қазіргі қара түстің, яғни азаның түсі ретінде танылған Ертедегі қазақтар қыз балаға ақ орамал тартқызбаған. Шындығына келгенде алғашқы қауымдық құрылыста «аза» тұту ұғымы басқашалау, былайша айтқанда, сапарға аттандырғандай өткізілген. Қазақтың «Торқалы той-топырақты өлім», - деп ас пен тойды бір үрдісте бағалайтыны да содан қалған мирас. Үйлену тойы мен аста атқарылатын ғұрыптық ойындардың (бәйге, палуан күрес, жамбы ату, айтыс т.б.) біртектестігі де осыны аңдатады. Оны, әсіресе, күлкінің, ойын-сауықтың ғұрыптық ролін қарастырған ғалымдар жете ашып көрсетіп те жүр [7, 211]. Мұның өзі әсіресе, ойын-күлкінің, ойын-сауықтың дәстүрлі мәдениеттегі орыны да қазақ фольклортану ғылымында дәйекті зерттеуді қажет ететін арналы тақырып екендігін көрсетеді. Біз тек үйлену тойы мен өлік жөнелтуге қатысты ғұрыптардың арасындағы тіндес жағдайларға ғана назар аударып отырмыз. Екі ғұрыптық кешенді жалпы салыстырмай атқарылу ретіне, қарай жіктеп, олардың сыртқы ұқсастығын емес атқаратын қызметін дүниетанымдық тегіне қарай сараласақ арғы тектерінің бір тамырдан нәр алғандығына көз жеткізу қиын емес.

Қытай, Монғолия қазақтарында әлі күнге дейін сақталған «көрісу» деп аталатын салт қыз ұзату мен өлік жөнелту ғұрпында қатар жасалады. Бұл – құшақтасып, кезекпен-кезек жырлап жылау. Қыз ұзату салтында ұзатылып бара жатқан қыз әке-шешесінен бастап, бар туысқандарын құшақтап «көріс» айтады, ал туысқандары оны өлеңмен жұбатады. Ал өлік шыққан үйге келген, әсіресе, әйелдер жағы да өлген адамның ет жақындарымен құшақтасып «көріс» айтады. Онда да, жоқтау мен жұбату қатар жүреді.

Бұл ұқсастықтардың барлығының төркіні бір әлемнен екінші әлемге ауысудың өтпелі жолы деп ұғынатын көне мифологиялық дүниетанымда. Ежелгі адамдар арасында өлікті жөнелту ғұрпының өзіндік кешені осы дүниетаным негізінде қалыптасқан. Ал оның алдымен қыз ұзату салтына өтіп, оған қатысты фольклорлық шығармаларда берік орнығуының себептерін әрқилы түсіндіруге болады. Ең алдымен оның сырын-қыздың ертеде басқа топқа (фратрия), қазіргіше басқа елге ұзатылуының өлген адамның басқа әлемге ауысуындағы формалық ұқсастықтардан іздеуге болады. Оның үстіне

ертеде ерге шыққан әйелдің басы өлімге байланғанмен бірдей болған (Ерімен бірге жерленген). Сонымен бірге ежелгі ұғымдар бұл жақта үйленбей кеткен адамдар бақи дүниеге барған соң үйленеді, пәни дүниедегідей өмір кешеді деп ұғынған. Сондықтан әсіресе, жас адамдар дүниеден өткенде оларды үйлену ғұрпына лайық киіндірген, бастарына «үй» тұрғызған, бір сөзбен айтқанда, үйленуге байланысты барлық рәсімдер атқарылған. Оның айқын дәлелдерін қыз ұзату тойы мен ас беруге қатысты параллелдерден көруге болады.

Яғни, алғашқыда өлген жігітті әйелімен бірге жерлеп, бүгінгі ұғыммен айтқанда олардың о дүниедегі тойын қоса өткізгендей ғұрыптық жоралғылар жасалған. Кейіннен бұл ғұрыптық кешен ыдырағанмен, оның мәні басқа жоралғыларға ауысып, сақталып отырған. Үйлену тойы мен өлік жөнелтуге байланысты ғұрыптар ұқсастығының осындай сырлары болуы керек.

Ал басты тұғыр-аталмыш ғұрыптардың – бір әлемнен екінші әлемге, бір әлеуметтік мәртебеден екінші мәртебеге, бір топтан екінші топқа ауысқан кездегі өтпелі кезеңді бейнелейтін ежелгі дүниетанымға негізделуі. Осы дүниетанымнан бұр жарған ұқсастықтарды әлем халықтарының тіршілік қамына байланысты әдеп-ғұрып, салт-сананың көпшілігінен табамыз.

Мәселен, Сібірдегі түркі тектес халықтарда тәңірден бақсылық (шамандық) сыиын алғанда, өлімге байланысты ғұрыптар атқарылған. Көне дүниетаным бойынша өлу – басқа әлемге ауысу ғана емес, басқа сипатта қайта туу. М. Бахтинша айтқанда туу мен өлімге байланысты рәсімдердің «амбивалентті» болатыны сондықтан адамдар өз болмысын өзгерту үшін өліп, қайта туу керек. Яғни, патша, абыз, әулие, бақсы, акын-жыраулық қасиетке ие болу - өліп, қайта туумен бара-бар. Демек, өлімге байланысты ғұрыптар – қос тінді, М.М. Бахтинше айтқанда «амбиваленті». Ол бір жағынан өлімді бейнелесе, сонымен қатар тууды, жаңғыру, жаңаруды бір сипаттан екінші сипатқа, бір әлеуметтік мәртебеден екінші әлеуметтік мәртебеге ауысуды бейнелейді. Сондықтан ол жоралғылар бірде бала тууға, бірде қыз ұзатуға, енді бірде жаңғыру, жаңаруға байланысты басқа ғұрыптарда көрініс тауып жатады.

Басқа әлемге өтуге байланысты мұндай ғұрыптық параллелді қазақтың ежелгі хан сайлау дәстүрінен де көруге болады. Мәселен, хан көтеру кезінде оған арнайы киім кигізіледі (Хан қалпағы сәукеле пошымдас болса, ханға да, ұзатылған қызға да міндетті түрде шапан жабады. Археологиялық қазбалардан табылған тайпа көсемдерінің киімін еске алайық). Ханды да ақ киізге салып жоғары көтереді. Хан да атқа мінеді (такқа отырады), оның дүниесін таратып алады. Той өткізіп, ас бергендегідей мереке, ойын-сауықтар болады. Көнетүркілік ұғым бойынша, хан – тәңірдің қалаулысы, оның жердегі өкілі, яғни оның рухы жоғарғы әлемге немесе бір әлеуметтік топтан екіншісіне өтеді, сондықтан оны «өтпелі» кезең ғұрпымен рәсімдейді. Өлімді жөнелтуге байланысты ғұрыптарда атқарылатын жоралғылардың басқа ғұрыптық кешендерде қайталануы оның бүкіл дәстүрлі дүниетанымның өзегі болғандығын дәлелдейді.

Мәселен, өлікті жөнелту кезінде ала жіпті ұстап отырып о дүниеге аттанған адамның бар күнәсін өзіне қабылдау дәстүрі бар. Мәйіттің үстіне артылған ала арқанды абыз айналдыра отырып: «Ала жіп, ала жіп, бұл кісінің бар жазығын ала біт», - деп жіптің ұшын өлген адамның күнәсін көтеретін адамға ұстататын болған. Ала жіп арқылы екінші адам күнәні өзіне қабылдау рәсімін жасаған.

Ежелгі дүниетанымға байланысты ғұрыптық рәсімдер фольклорлық шығармаларда өз табын қалдырып қана қойған жоқ, оның жанрлық құрылымын бүкіл поэтикалық образдар жүйесін қалыптастыруға да тиянақ болды. Жар-жар, тұсау кесу, сыңсу, жоқтау сияқты жанрлық түрлер тікелей ғұрыптық негізде пайда болып, онымен орындалу рәсімі, мағыналық ділімен де байланысты болса, енді бір жанрларға ол жанамалай әсер еткен. Мәселен, «Бет ашар» жыры орындалу рәсімі жағынан да, мағыналық мәнімен де ғұрыппен қабыспайды, оның негізінде келінді жаңа жұртқа, керісінше, жаңа туысқандарды келінге таныстыру мақсаты жатыр. Бірақ оның атқарылу ретінде қарасақ, өлік жөнелтуге қатысты ырымдардың ықпалының бар екендігін байқаймыз. Келінді арнайы киім кигізіп бетін ақ желекпен бүркеудің, алдына шымылдық құрудың өлімге қатысты рәсім екендігін жоғарыда айттық. Оның мәні екі жақты – біріншіден өлген адам – таза емес, қорқынышты, үрейлі, оның тірі адамдарға зияны тиюі мүмкін, екіншіден, ол – қорғансыз, о дүниелік пендеге, тірілердің де зиянкестігі болуы мүмкін, - деген түсінік болған. Осы қалыптасқан дүниетаным беташар салтының атқарылу ретіне де әсер еткен. Келіннің бетін ашқан кезде оны жалаңаш қолмен емес, таяқпен (Құрбанғали Халитұлы, Әубәкір Диваев), қамшымен (В. Радлов), кейіннен домбырамен түртіп ашатыны сондықтан.

Қорытынды. Мифтің көркемдік ойлау жүйесіне қатысы туралы зерттеулер қазақ фольклортану ғылымында тапшы болғанмен (бұл орайда профессор С. Қасқабасовтың қазақ мифтеріне қатысты